

17

Demografické stárnutí a životní podmínky seniorů v České republice

Kamila Svobodová

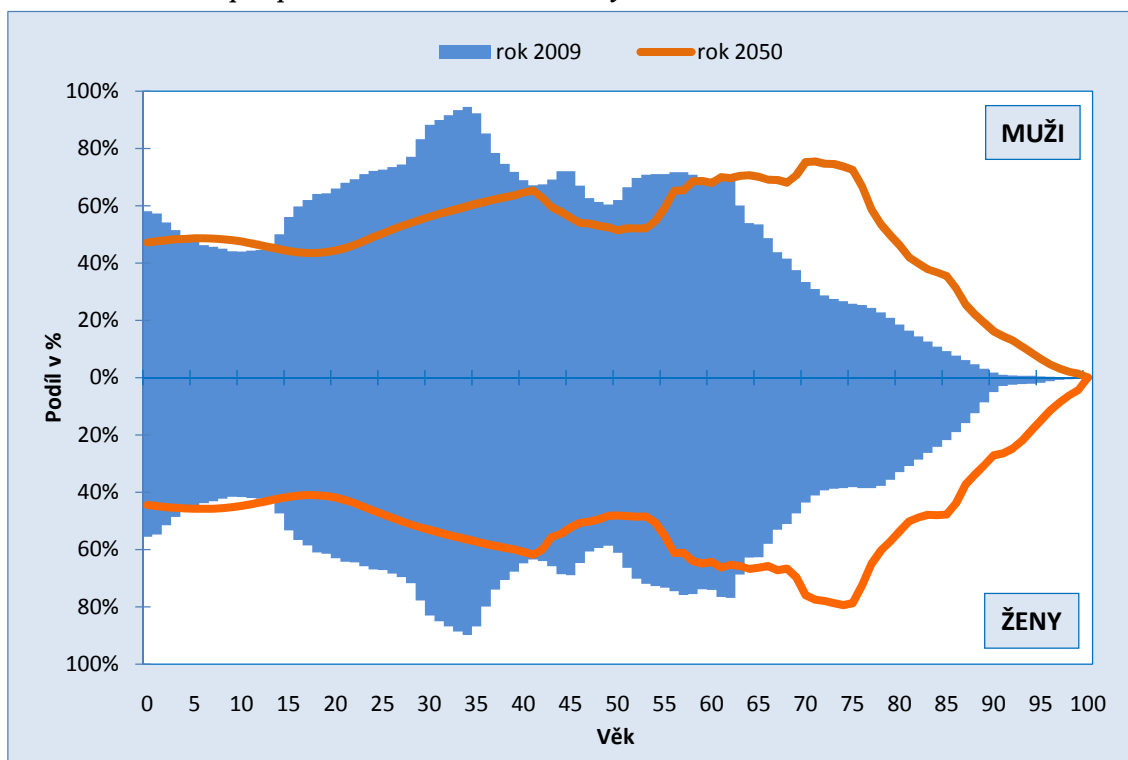
Demographic Ageing and Living Conditions of Elderly People in the Czech Republic

The main causes of demographic ageing consist of a fall in natality, changes in morality and the prolongation of life expectancy. Long-term population forecasts indicate that the proportion of older people in the population of the Czech Republic will grow markedly. At the macro level the consequences of an increasing number and proportion of seniors affects practically all spheres of social and economic development. Population ageing, as a complex process, is reflected not only in the position of seniors in society, but also in the private sphere i.e. in intergenerational relationships, relationships within families and the individual lives of aging people. This article focuses therefore on the life situation of seniors from a micro-social perspective. The first part deals with the issue of intergenerational contact i.e. the frequency of mutual visits between parents and adult children and the distance between the places of residence of family members. After analyzing specific forms of intergenerational solidarity in Czech families, particular attention is devoted to the question of caring for seniors who are no longer able to perform regular everyday activities unassisted and are dependent on others. A number of recommendations related to the issue of aging and the living conditions of older people that should, in the author's opinion be reflected in public policy are outlined at the end of the article.

Keywords: demographic ageing, seniors, inter-generational relationships, care of elderly people

Demografické stárnutí populace postihuje v současnosti všechny vyspělé země a stává se tak jednou z nejzávažnějších a nejdiskutovanějších společenských otázek. Příčinou demografického stárnutí je především pokles úrovně porodnosti, změny v úmrtnostních poměrech a prodloužení naděje dožití. Podle dlouhodobých prognóz budoucího vývoje počtu a věkové struktury obyvatelstva bude podíl starších osob v populaci České republiky i nadále výrazně narůstat, a to již po roce 2010, kdy budou do věkové skupiny 65 a více let vstupovat početné generace narozené po druhé světové válce (Rychtaříková, 2002). Růst podílu seniorů bude provázen především poklesem podílu obyvatelstva v produktivním věku. Podstatný se přitom stane nárůst podílu lidí ve věku nad 70 let, resp. 80 let, což může mít mnoho důležitých důsledků pro společnost. Zlepšování zdravotního stavu seniorů totiž bude provázeno posunem výskytu chronických nemocí do vyššího věku a zvyšování počtu nejstarších osob tak nutně povede ke zvyšování nákladů na sociální a zdravotní péči (Kučera, 2002) i požadavků kladených na péči rodinnou. Pokles plodnosti spolu s rozpadem tradičních rodin a větší prostorovou mobilitou totiž bude mít za následek mimo jiné zužování souboru možných pečovateli. Budoucí senioři se přitom budou od svých předchůdců lišit nejen početním zastoupením, ale také budou stále vzdělanější a budou mít vyšší nároky na životní úroveň, rozsah služeb apod. (Rychtaříková, 2002).

Obr. 17.1 – Reálná a předpokládaná věková struktura obyvatelstva ČR v letech 2009 a 2050

Pramen: ČSÚ.

Na makroúrovni se důsledky zvyšování počtu i podílu osob seniorského věku dotýkají v podstatě všech sfér sociálního a ekonomického vývoje. Nejčastější obavy vyvolávané změnou věkové struktury se pojí s růstem nákladů na sociální zabezpečení a zdravotní péči, nedostatkem

pracovních sil na trhu práce a udržitelností financování důchodového systému. Vedle reflektování negativních dopadů stárnutí společnosti je však třeba si uvědomit, že narůstající délka lidského života a rostoucí podíl osob vyššího a vysokého věku je výsledkem dlouhodobých snah o zvyšování kvality lidského života a životní úrovně a zlepšování zdravotního stavu populace, a je třeba ho vnímat jako pokrok, ke kterému ve svém vývoji dlouhodobě více či méně vědomě směřujeme.

Populační stárnutí jako komplexní proces se promítá nejen do postavení seniorů ve společnosti, ale též do sféry soukromé, do mezigeneračních vztahů a vztahů uvnitř rodiny a individuálních životů stárnoucích osob. Díky prodlužující se naději dožití při narození představuje etapa stáří časově delší a tím i významnější fázi lidského života. Seniorský věk tak skýtá řadu možností, jak prožívat každý den aktivně a smysluplně (Vohralíková – Rabušic, 2004), a proto je zapotřebí podporovat zdravé a aktivní stárnutí. Pro společnost může demografické stárnutí zároveň představovat příležitost a výzvu, jak co nejefektivněji využít znalostí a potenciálu přibývajících počtu starších lidí.

Předkládaný příspěvek se zaměří na životní situaci seniorů z mikrosociální perspektivy. Úvodní část bude zaměřena na otázku mezigeneračních kontaktů, resp. na frekvenci vzájemných návštěv mezi rodiči a dospělými dětmi, a na vzdálenost mezi místy bydliště rodinných příslušníků jako vnější podmínku, která může četnost těchto kontaktů ovlivňovat. Po rozboru konkrétních podob mezigenerační výpomoci v českých rodinách bude zvláštní pozornost věnována problematice poskytování péče nesoběstačným seniorům, neboť tato otázka se v kontextu současného vývoje a společenských podmínek jeví jako stále více aktuální. V závěru budou nastíněna některá doporučení, která by měla ve vztahu k otázce stárnutí a životních podmínek starších osob reflektovat veřejná politika.

Mezigenerační kontakty a solidarita v rodině

V české společnosti je i přes veškeré změny vyznačující se individualizací jedinců, důrazem na profesní uplatnění apod. zatím stále velmi silná mezigenerační solidarita a vazby v rodině (Možný a kol., 2004) a lidé jsou přesvědčeni, že by se rodinní příslušníci měli napříč generacemi vzájemně podporovat.

Při hodnocení mezigeneračních vztahů a posuzování jejich intenzity je důležité znát mimo jiné vnější podmínky ovlivňující možnost vzájemného setkávání členů rodiny, které bývají vyjádřeny zejména prostorovou blízkostí či vzdáleností mezi bydlišti rodičů a jejich dospělých dětí, jež mohou následně determinovat frekvenci jejich vzájemných kontaktů. Na základě analýzy dat údajů z reprezentativního výběrového šetření respondentů ve věku 18–79 let s názvem Muži a ženy v ČR: životní dráhy a mezigenerační vztahy 2008 (Generations and Gender Survey, zkráceně GGS 2008)¹ je možné říci, že v českých rodinách je patrná

¹ Výzkum realizovala roku 2008 Přírodovědecká fakulta UK v Praze, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí v.v.i. a společnost SC&C v rámci projektu Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita. Jedná se o druhou vlnu longitudinálního šetření, jehož první fáze proběhla v roce 2005. Výsledný datový soubor obsahuje odpovědi od 10 071 osob.

jednoznačná tendence bydlet v poměrně těsné blízkosti svých rodinných příslušníků. Jednotlivé rodinné generace od sebe nejčastěji žijí v časové vzdálenosti maximálně 15 minut cesty, což se potvrzuje jak v případech výpovědí respondentů týkajících se vzdálenosti místa bydliště jejich rodičů, tak i odpovědí vypovídajících o vzdálenosti současného bydliště (dospělých) dětí, které s dotazovanými osobami nežijí ve společné domácnosti. Více než polovině dotazovaných trvá cesta k rodičům, příp. dětem maximálně půl hodiny, přičemž více než tři čtvrtiny osob nestráví na cestě za svými blízkými příbuznými více než hodinu (tab. 17.1). Uvedené zjištění platí bez ohledu na pohlaví dotazovaného, pokud však rodiče respondentů žijí odděleně, bydlí otcové častěji v delší vzdálenosti než matky. Mírné odlišnosti byly shledány v závislosti na dosaženém vzdělání respondenta, neboť vysokoškolsky vzdělaní lidé častěji než lidé s nižším vzděláním dojíždějí za svými příbuznými déle než dvě hodiny.

Tab. 17.1 – Doba trvání cesty z domova respondenta na místo bydliště rodinných příslušníků (v %)

Ukazatel	Za rodiči	Za otcem	Za matkou	Za 1. dítětem	Za 2. dítětem
do 15 minut	36,7	23,5	33,6	29,1	29,3
do 30 minut	26,4	23,4	26,3	25,2	28,0
do 1 hodiny	18,3	20,5	18,0	21,4	18,6
do 2 hodin	10,3	13,5	10,7	11,0	12,3
více než 2 hodiny	8,4	19,1	11,4	13,4	11,7
N	2 229	1 176	2 218	3 460	2 270

Poznámky: Za rodiči – oba (biologičtí) rodiče žijí společně; za otcem/za matkou – rodiče spolu nežijí.

Výběrový soubor vážený na populaci.

Pramen: GGS 2008.

Prostorová blízkost mezi místy bydliště usnadňuje vzájemné kontakty a návštěvy, které bývají v rodinách uskutečňovány obvykle velmi často. Nejčastější frekvence návštěv je jednou až dvakrát týdně, přičemž drtivá většina dotazovaných se se svými rodiči, resp. samostatně bydlícími dětmi, vídá alespoň jednou za měsíc (tab. 17.2). Jedinou výjimku představují kontakty s otcem, pokud již nebydlí společně s matkou respondenta, kdy celá třetina osob navštěvuje otce méně než jednou měsíčně (nejčastější příčinu můžeme nalézt ve skutečnosti, že pokud se partnerství rodičů rozpadlo ještě v době nezletilosti respondenta a otec se od rodiny odstěhoval, mohlo dojít k oslabení vzájemných kontaktů i vztahů).

Značné rozdíly v četnosti návštěv nalézáme pochopitelně v závislosti na vzdálenosti míst bydliště a rovněž na pohlaví a věku dotazovaného. Jednoznačně platí závislost, že čím blíže příbuzní bydlí, tím častěji se navštěvují, přičemž četnost vzájemných kontaktů plynule klesá spolu s narůstající časovou vzdáleností míst bydliště. Z hlediska rozdílů mezi pohlavím dotazovaného lze říci, že ženy navštěvují své rodiče i samostatně bydlící dospělé děti častěji než muži – častěji než muži se s příbuznými stýkají minimálně třikrát týdně, muži naopak častěji maximálně jednou za dva týdny. Lidé ve věku do 40 let jsou se svými rodiči častěji než starší dotazovaní v kontaktu minimálně 3x týdně, lidé ve středním a předdůchodovém věku (do 60 let) návštěvy častěji omezují a nalezneme mezi nimi tedy vyšší podíl těch, kteří se s rodiči vídají maximálně 1x měsíčně, u osob ve věku nad 60 let se pak četnost návštěv opět zintenzivňuje.

Tab. 17.2 – Četnost návštěv rodinných příslušníků (v %)

Ukazatel	Za rodiči	Za otcem	Za matkou	Za 1. dítětem	Za 2. dítětem
5–7x týdně	13,1	5,4	13,4	11,0	11,2
3–4x týdně	9,6	4,3	10,1	11,1	10,6
1–2x týdně	36,9	21,0	35,2	32,8	35,2
2–3x měsíčně	16,6	16,8	15,5	15,9	16,0
1x měsíčně	15,3	18,6	13,4	14,9	13,8
méně než 1x měsíčně	8,4	33,8	12,4	14,4	13,2

Poznámky: Za rodiči – oba (biologičtí) rodiče žijí společně; za otcem/za matkou – rodiče spolu nežijí.

Výběrový soubor vážený na populaci.

Pramen: GGS 2008.

Mezigenerační výpomoc a podpora na mikrosociální úrovni může nabývat různých podob a obvykle bývá obousměrná, tj. jak od rodičů k dospělým dětem, případně vnoučatům, tak i opačně, od dospělých dětí směrem ke (stárnoucím) rodičům. Co se týče konkrétních podob mezigenerační solidarity, z výsledků výzkumu Život ve stáří zaměřeného na osoby seniorského věku² vyplynulo, že nejčastějším typem podpory je podpora emocionální. Ačkoli ji nelze oproti ostatním způsobům výpomoci vyjádřit fyzickou náročností, je ve všech fázích rodinného cyklu nepostradatelná. Poskytování rad, snaha pomoci při řešení problémů či jen pouhé vyslechnutí toho druhého je totiž mnohdy důležitější než kupříkladu pomoc materiální. Vědomi si tohoto významu, snaží se v tomto ohledu být rodiče oporou svým dospělým dětem stejně tak, jako děti svým rodičům. Podíl osob, které tuto podporu poskytují vždy, je-li to třeba, případně občas, a těch, které se stejnou frekvencí podobnou podporu přijímají ze strany svých dětí, přitom dosahuje v analyzovaném výzkumu v obou případech téměř tří čtvrtin.

Fyzickou pomoc poskytovanou ze strany rodičů svým dospělým dětem pak reprezentuje především pomoc s péčí a výchovou vnoučat, která prarodiče ponejvíce hlídají. Vždy, je-li to třeba, pomáhá s vnoučaty zhruba třetina mužů a žen a další třetina tuto pomoc poskytuje občas (podíl osob, které pomáhají s vnoučaty vždy, je-li třeba, pochopitelně klesá spolu s rostoucím věkem respondenta). Méně častá nežli pomoc při péči o vnoučata je v rodinách českých seniorů pomoc s chodem domácnosti dětí, kterou alespoň občas poskytuje přibližně čtvrtina osob dotazovaných ve výzkumu Život ve stáří (tento podíl se opět snižuje spolu s rostoucím věkem).

Pomoc v opačném směru, tedy poskytovaná rodičům se soustřeďuje ponejvíce na pomoc při větších domácích pracích, a to ve více než polovině rodin (vždy v případě potřeby či občas). Necelé polovině seniorů pomáhají děti s chodem domácnosti, necelým dvěma pětina pak vypomáhají s nákupy, doprovázejí je k lékaři apod.

² Výzkum byl realizován Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí v roce 2002 a dotázáno v něm bylo celkem 1036 osob. Spodní věkovou hranicí pro zahrnutí do výzkumu byl věk 60 let, horní věková hranice určena nebyla, nejstaršímu respondentovi nicméně bylo 94 let.

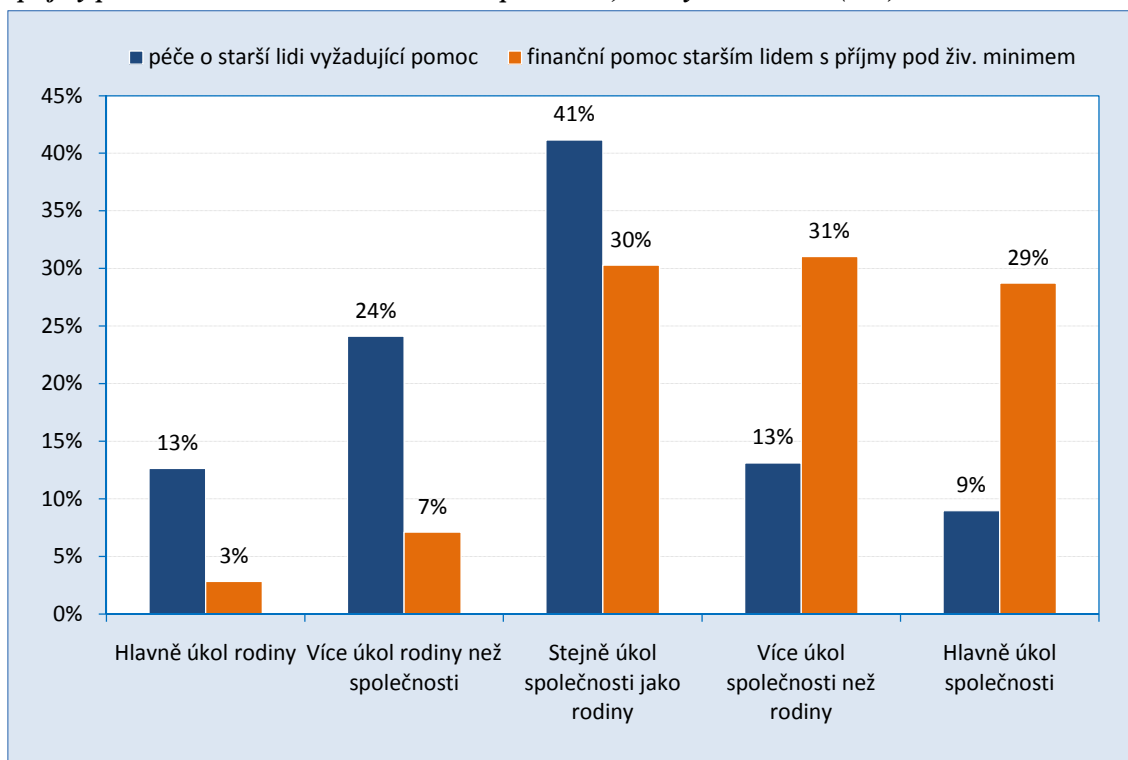
Podíl osob využívajících zmíněné druhy podpory výrazně narůstá zhruba od 75 roku věku a je vyšší u lidí s horším zdravotním stavem (tyto dvě charakteristiky spolu pochopitelně úzce korelují). Pokud v rodině dochází k finanční podpoře, směřuje tato podpora častěji od rodičů k dětem nežli naopak (27 % vs. 15 %), čímž si zejména ve vyšším věku mohou rodiče nepřímo kompenzovat přijímanou fyzickou výpomoc. Nicméně i v případě, že rodiče svým dospělým dětem finančně vypomáhají, činí tak povětšinou pouze občas.

Poskytování péče seniorům v rodině

Jedním z nejspeciřičtějších příkladů mezigenerační solidarity a zároveň i jednou z nejnáročnějších forem pomoci je poskytování péče seniorům, kteří z důvodu narůstajícího věku a zhoršujícího se zdravotního stavu ztrácejí svoji soběstačnost a nejsou již schopni vykonávat všechny běžné aktivity každodenního života bez pomoci druhé osoby.

Z výzkumů dlouhodobě vyplývá, že péče starším lidem vyžadujícím pomoc v jejich domově by měla být poskytována především rodinou, resp. dětmi (Kuchařová a kol., 1997; Svobodová, 2006), přičemž tento názor je sdílen napříč generacemi. Vyšší nároky na stát, ve srovnání s nároky kladenými na rodinu, jsou naopak ve sféře finanční, kdy finanční pomoc starším lidem s příjmy pod životním minimem by podle názorů české veřejnosti měla být spíše úkolem státu než rodiny (obr. 17.2).

Obr. 17.2 – Je péče o starší lidi vyžadující pomoc v jejich domově a finanční pomoc starším lidem s příjmy pod životním minimem hlavně úkol společnosti, rodiny nebo obou? (v %)

Poznámka: Výběrový soubor vážený na populaci.

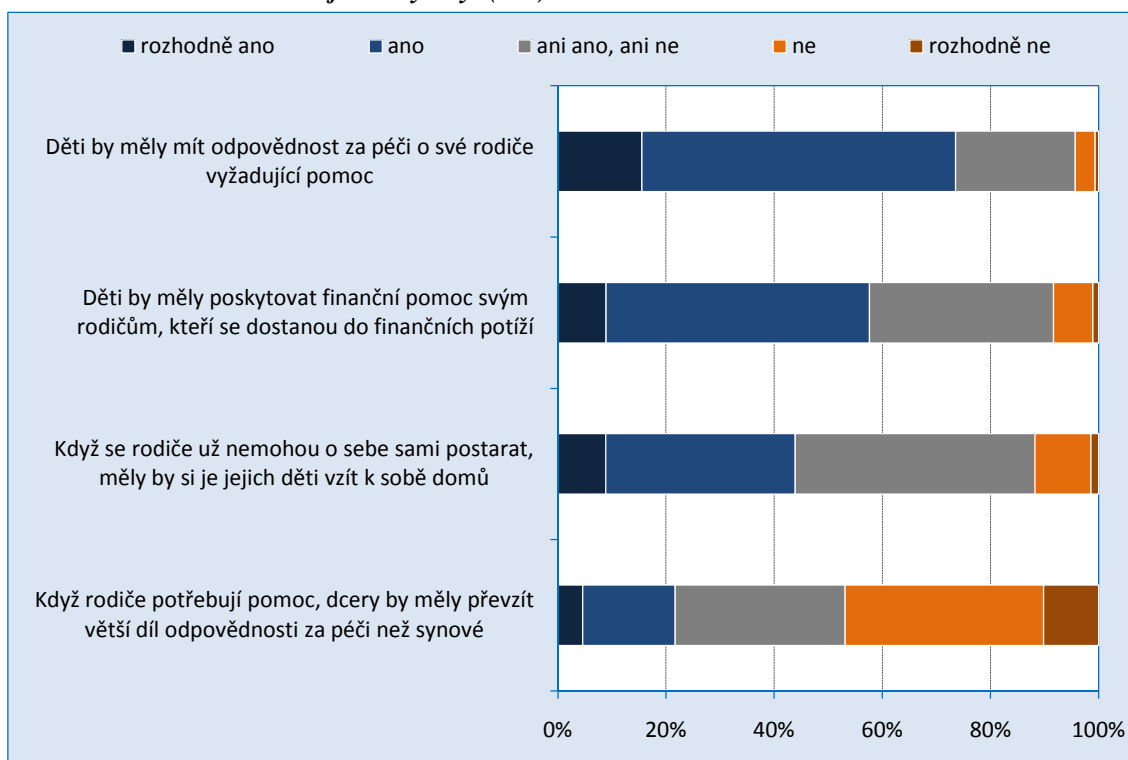
Pramen: GGS 2008.

Péče o nesoběstačné seniory v rodině, chápána v širokém pojetí od pomoci manuální (např. výpomoc s chodem domácnosti, tj. běžný úklid, vaření, nákupy, pomoc s osobní hygienou, zařizování a pochůzky apod.), přes pomoc finanční či materiální až po podporu emocionální je obvykle vnímána jako určitý druh práce z lásky, která je vyjádřením vděčnosti a solidarity svým nejbližším. Zároveň je pociťována jako morální závazek a povinnost, která může do jisté míry zatěžovat vztahy v rodině, ale na kterou mají stárnoucí příbuzní nárok.

Mezi osobami dotazovanými ve výzkumu Muži a ženy v ČR: životní dráhy a mezigenerační vztahy 2008 zcela jasně převládá názor, že pokud rodiče vyžadují pomoc, odpovědnost za péči o ně by měly mít jejich děti (s tímto názorem souhlasí téměř tři čtvrtiny všech dotazovaných, přičemž o něco častěji se jedná o ženy). Téměř tři pětiny respondentů si dále myslí, že děti by měly poskytovat svým rodičům, kteří se dostanou do finančních potíží, také finanční pomoc.

S nastěhováním rodičů do bytu či domu svých dětí v případě, že už se o sebe rodiče nemohou starat sami, souhlasí dvě pětiny respondentů (se souhlasem se setkáme častěji u osob s nižším vzděláním a nejstarších respondentů), další zhruba dvě pětiny dotazovaných si zřejmě v tomto směru nebyly jisty, a proto zvolily odpověď neutrální (obr. 17.3). Situace, kdy si dospělé děti nastěhují své nesoběstačné stárnoucí rodiče či jednoho z nich k sobě domů, totiž může být pro některé rodiny velmi zatěžující a ve svých důsledcích může vést k vypětí některých rodinných vztahů (Baker, 1993).

Obr. 17.3 – Souhlas s následujícími výroky: (v %)

Poznámka: Výběrový soubor vážený na populaci.

Pramen: GGS 2008.

Ačkoliv muži, stejně tak jako ženy, spíše nesouhlasí s názorem, že v případě, kdy rodiče potřebují pomoc, by měly větší díl odpovědnosti za péči o ně převzít dcery spíše než synové, jsou to především ženy (manželky, partnerky, dcery či snachy), které tuto péči poskytují a které se v důsledku této skutečnosti často dostávají do obtížných životních situací. Péče o nesoběstačného člena rodiny je totiž vysoce náročnou činností, představující pro pečovatele velkou fyzickou, psychickou, časovou a někdy též finanční zátěž. Tato zátěž přitom vyplývá nejen z nutnosti poskytovat péči, ale též z nutnosti kombinovat ji s dalšími rodinnými a pracovními povinnostmi, které se mohou dostávat do vzájemného konfliktu. V této souvislosti se můžeme setkat s pojmem *sandwich generation* označujícím osoby, které současně pečují o děti (své nebo alespoň vypomáhají s péčí o vnoučata) a starší, nemohoucí příbuzné (rodiče, prarodiče, partnera) a zároveň mají též placené zaměstnání, přičemž kombinace těchto několika činností je pro tyto osoby velmi složitá. Nežádá k tomu, že pracující pečovatelé (povětšinou ženy) musejí pod vlivem stresu a vypětí způsobeného souběhem pracovních a pečovatelských povinností omezit své pracovní závazky, což může mít v mnoha případech dopad na jejich finanční situaci i sebevědomí. Zároveň mnohdy musejí přeorganizovat i ostatní každodenní aktivity včetně svého volného času. Zátěž pečovatele se přitom zvyšuje spolu s rostoucími potřebami opečovávaného, jeho zhoršujícím se zdravotním stavem a nárůstem počtu hodin strávených poskytováním péče (Tošnerová, 2001). Poměrně výraznou zátěž pro pečovatele, jeho rodinu, ale mnohdy i pro příjemce péče může představovat, jak již bylo zmíněno, rovněž společné bydlení, zejména musí-li se v důsledku zhoršujícího se stavu přestěhovat stárnoucí rodič do domácnosti svého dítěte. Je namístě připomenout, že z výsledků výzkumů vyplývá jednoznačný důraz kladený na soukromí, autonomii a setrvání ve své původní domácnosti, tj. preferování odděleného bydlení dospělých dětí a jejich rodičů i při ztrátě soběstačnosti. Mezi českými respondenty středního a předdůchodového věku totiž dominuje názor, že staří rodiče, kteří již nejsou schopni se o sebe plně postarat, by měli žít odděleně od dětí, ale v jejich blízkosti, aby jim děti mohly poskytovat potřebnou péči. Institucionální pobytová zařízení se ve srovnání s péčí poskytovanou v přirozeném prostředí v preferencích osob vyskytují naprosto minimálně³.

Závěry a doporučení

Vzhledem ke klesajícímu počtu dětí v rodině, častější volbě celoživotní bezdětnosti, větší prostorové mobilitě a rostoucí rozvodovosti, která může mít za následek oslabování tradičních rodinných vazeb, je budoucí domácí péče u nás obdobně jako ve vyspělých zemích „ohrožena“ snižováním počtu potenciálních pečovatelů z řad rodiny. Podporu rodiny při poskytování péče má proto zajišťovat stát, který by se měl snažit vytvářet podmínky pro možnost kombinace péče rodinné a nerodinné tak, aby nebyl problém skloubit péči o nesoběstačného seniora se zaměstnáním, případně soukromými závazky a zájmy pečovatele a pečovatelé tak mohli být

³ Pramen: výzkumy *Život ve stáří 2002* a *Střední generace 2004*, oba realizované Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí.

dočasně, v případě potřeby uvolnění od svých povinností. Stěžejním cílem, který je stále třeba mít na paměti, je podpora života seniora v jeho původním přirozeném prostředí i v případě ztráty soběstačnosti (Koncepce..., 2006).

Za účelem zajištění co neoptimálnější péče a služeb osobám seniorského věku v jejich přirozeném prostředí je potřeba rozšiřovat (případně zkvalitňovat) nabídku alternativních forem péče k péči rodinné, zejména terénních a ambulantních služeb (tj. především pečovatelské služby a zařízení pro denní a vícedenní pobyt). Ty by měly reflektovat aktuální individuální potřeby svých klientů, umožní jim zachovat si alespoň částečnou nezávislost na svých rodinných příslušnících, kterým přitom zajistí možnost odpočinku od jejich pečovatelských povinností, a zároveň poskytnou seniorům a jejich rodinám co největší možnost volby. Dostatečná dostupnost alternativních forem péče k péči rodinné je zároveň nezbytná v těch případech, kde rodina na péči sama nestačí nebo její podpora zcela chybí. Specifickou skupinou v tomto ohledu jsou bezdětní senioři, kteří se vzhledem k absenci příbuzenských vazeb v prokreační linii mohou při ztrátě soběstačnosti ocitát v poměrně složité situaci, především pokud by nerodinné formy podpory byly v jejich případě nedostupné.

Kromě zajištění dostatečné nabídky těchto služeb je zároveň potřeba utvářet i další, širší podmínky pro plnohodnotný a samostatný život v přirozeném prostředí, zejména v podobě bezpečného okolí, dostatečné infrastruktury, podpory tísňové péče, zajištění nízkopodlažní dopravy, budování bezbariérových přechodů a přístupů na úřady, do obecních zařízení apod. a v neposlední řadě brát též v potaz otázku finančních nákladů na bydlení.

V případech, kdy se i přes veškerou snahu o setrvání v domácím prostředí stane nevyhnutelnou péče ústavní, je nezbytné zajistit dostupnost vhodných pobytových zařízení, jejichž kapacity jsou však v současné době omezené a územní rozmístění je nerovnoměrné. V nich je zároveň nutný individuální přístup ke každému z klientů a snaha co nejvíce přiblížit pobyt uživatelů životu v domácím prostředí, spolu se zachováním co nejvyšší míry soukromí.

Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu MŠMT „Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita“ (č. 2D06004).

Literatura

BAKER, M. 1993. *Families in Canadian Society. An Introduction*. Toronto: McGraw-Hill Ryerson Ltd.

Koncepce podpory transformace pobytových sociálních služeb v jiné typy sociálních služeb, poskytovaných v přirozené komunitě uživatele a podporujících sociální začlenění uživatele do společnosti. 2006. Praha: MPSV.

KUČERA, M. 2002. Sociální důsledky stárnutí obyvatelstva České republiky. *Demografie*, 44 (1), s. 38–40.

KUCHAŘOVÁ, V., PETROVÁ, I., TUČEK, M. 1997. *Formy rodinného života mladé generace. Závěrečná zpráva řešení grantového úkolu RV-27 pro MPSV ČR.* Praha: VÚPSV.

- MOŽNÝ, I. a kol. 2004. *Mezigenerační solidarita. Výzkumná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu „Hodnota dětí a mezigenerační solidarita“*. Brno: VÚPSV.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2002. Úspěšné stárnutí – leitmotiv 21. století. *Demografie*, 44 (1), s. 43–46.
- SVOBODOVÁ, K. 2006. Genderové aspekty stárnutí: Rodina a péče o seniory. *Demografie*, 48 (4), s. 256–261.
- VOHRALÍKOVÁ, L., RABUŠIC, L. 2004. *Čeští senioři včera, dnes a zítra*. Brno: VÚPSV.
- TOŠNEROVÁ, T. 2001. *Pocity a potřeby pečujících o starší rodinné příslušníky*. Praha: Ambulance pro poruchy paměti.

Autor

PhDr. Kamila Svobodová

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i.
Palackého nám. 4
128 01 Praha 2
e-mail: kamila.svobodova@vupsv.cz